

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Inleiding

Helmers, H.J.; Janssen, G.H.; Noorman, J.F.J.

Publication date

2021

Document Version

Final published version

Published in

De Zeventiende Eeuw

License

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Helmers, H. J., Janssen, G. H., & Noorman, J. F. J. (2021). Inleiding. In H. J. Helmers, G. H. Janssen, & J. F. J. Noorman (Eds.), *De Zeventiende Eeuw* (pp. 29-45). Leiden University Press.

https://www.academia.edu/63978897/Inleiding_in_Helmers_Janssen_Noorman_ed_De_zeventiende_eeuw_Leiden_University_Press_2021_

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

HELMER J. HELMERS, GEERT H. JANSSEN EN JUDITH F.J. NOORMAN

Het is moeilijk om je Nederland voor te stellen zonder aan de zeventiende eeuw te denken. Hoe zou het Nederlandse straatbeeld eruitzien zonder de karakteristieke baksteenarchitectuur van de zeventiende eeuw? Hoe de Nederlandse kunst zonder Rembrandt en Vermeer, de Nederlandse literatuur zonder Vondel, het Haagse hof zonder Amalia van Solms en de Winterkoningin? Wat zou de Nederlandse handelspositie in de wereld zijn? Hoe zouden Nederlanders samenleven, en hoe zouden Nederlanders over zichzelf nadenken? Of zou er zonder die eeuw misschien helemaal geen 'zelf' zijn geweest om over na te denken? De zeventiende eeuw staat immers niet alleen te boek als de bloeitijd van Nederland, maar ook als de eeuw waarin Nederland werd gemaakt tot wat het nu is.

In discussies over Nederlandse identiteit neemt die zeventiende eeuw dan ook een bijzondere plaats in. Landsgrenzen, taal en cultuur, wetenschap en welvaart, kregen toen vormen die volgens velen de blauwdruk zijn van het huidige Nederland. Het Nederlandse zelfbeeld wordt daarom nog altijd diep beïnvloed door wat wij menen te weten over de mensen die destijds in dit land leefden, over hun gebruiken, hun projecten, hun idealen. Of het nu gaat over Nederlandse tolerantie en het lang gevierde poldermodel, of om de Nederlandse handelsgeest en welvaart: het zijn (zelf)beelden die vaak - terecht dan wel ten onrechte - worden teruggevoerd op de zeventiende eeuw, niet zelden met al dan niet expliciete politieke doelstellingen. Geen wonder dat degenen die dergelijke (vaak positieve) zelfbeelden willen nuanceren of bestrijden eveneens teruggrijpen naar deze geschiedenis, en wijzen op een benepen, intolerant calvinisme, de Nederlandse botheid, de ondergeschikte positie van de vrouw, of de Nederlandse rol in slavenhandel en uitbuiting overzee.

De centrale rol van de zeventiende-eeuwse geschiedenis in het denken over Nederland en de Nederlandse identiteit, en alle emoties die daarmee gepaard gaan, is voor historici van deze periode zowel een zegen als een last. Een zegen, want het onderwerp dat zij bestuderen kan rekenen op onverminderd grote belangstelling, en is vrijwel altijd actueel. Een last, omdat de idealen en beelden die op de zeventiende eeuw geprojecteerd worden maar al te vaak het product zijn van latere eeuwen. De geschiedenis wordt erdoor gepolitiseerd en vervormd, en de historicus die de periode open tegemoet wil treden, nieuwsgieriger naar het eigene van de tijd dan naar

wat er hetzelfde was, wordt gedwongen om als arbiter van de waarheid op te treden, of als een Don Quichot telkens weer de molens van de stereotypering aan te vallen.

Dit boek biedt een overzicht van de huidige stand van het onderzoek naar deze veelbesproken periode uit de Nederlandse geschiedenis. Het wil de zeventiende eeuw genuanceerd en op zijn eigen merites analyseren. Toch zal ook dit boek zich niet aan bovenstaande emoties en debatten kunnen onttrekken. Onvermijdelijke keuzes in inhoud en taalgebruik kunnen immers niet los worden gezien van actuele discussies. Dat geldt in het bijzonder voor de titel, *De zeventiende eeuw*. Een eerdere versie van dit boek verscheen in 2018 in het Engels als *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Voor de Nederlandse editie hebben wij juist in het licht van actuele debatten in Nederland besloten de term Gouden Eeuw niet als hoofdtitel te gebruiken, omdat die onmiskenbaar een oordeel uitspreekt. Dat betekent niet dat we de term geheel in de ban willen doen, integendeel. Voor een goed begrip van de zeventiende eeuw is het noodzakelijk de betekenis die het concept Gouden Eeuw in de loop der tijd in het collectieve bewustzijn heeft gehad juist te onderzoeken en de discussies die erover zijn gevoerd ook onderdeel van onze analyse te maken. Daarnaast zijn de verschillende hoofdstukken in deze editie aangepast aan een Nederlandstalig lezerspubliek en zijn er ook nieuwe hoofdstukken toegevoegd om het overzicht completer te maken en het maatschappelijke debat te dienen: Pepijn Brandon schreef een hoofdstuk over slavernij en Judith Noorman over de impact van vrouwen op de kunstproductie en -consumptie.

Een Gouden Eeuw?

De zeventiende eeuw was zonder twijfel op vele terreinen een bloeitijd. Zowel economisch als militair boekte de Nederlandse Republiek grote successen, en ook in de kunst, literatuur en wetenschap nam de Republiek een prominente rol in Europa in, met talloze innovaties en een enorme productie. Al tijdens de zeventiende eeuw, en zeker daarna, hebben beschouwers van dit 'Nederlandse wonder' zich afgevraagd hoe een klein land met amper twee miljoen inwoners tot die bloei kon komen. Daarvoor zijn in heden en verleden de meest uiteenlopende verklaringen aangevoerd. Protestantse commentatoren uit die tijd waren er bijvoorbeeld vast van overtuigd dat de Nederlanders een door God uitverkoren volk waren en beschouwden hun land als een Nieuw Israël, dat zijn voorspoed dankte aan de hemelse voorzienigheid. Andere tijdgenoten, zoals Hugo de Groot en William Temple, zochten de verklaring in de geschiedenis van de Lage Landen en het rechtschapen en nuchtere karakter van de bewoners. Hedendaagse onderzoekers daarentegen leggen veeleer de nadruk op de vernieuwende aspecten van de Nederlandse economie, de veerkracht van de Nederlandse instituties, de politieke overlegcultuur en de robuuste, goed gefinancierde en op moderne leest geschoeide legermacht.¹ Net als hun tegenhangers uit

de vroegmoderne tijd richten zij hun aandacht echter vooral op de uitzonderlijke wapenfeiten van de Republiek zelf en hellen ertoe over om de oplossing van ‘het raadsel van de Republiek’, zoals Maarten Prak het heeft genoemd, in de Nederlanden zelf te zoeken.²

Het lijkt geen twijfel dat deze benadering in de hand wordt gewerkt door te spreken van een gouden tijdperk, een term die in het moderne spraakgebruik dient als samenvatting van alle grote verrichtingen van een natie in een bepaalde periode, of het nu gaat om de Spaanse Siglo d’Oro, de Golden Years van het victoriaanse Engeland of de Nederlandse Gouden Eeuw. In die zin hebben negentiende-eeuwse historici de term verbonden met de Republiek van de zeventiende eeuw. Dit van nostalgie vervulde begrip speelde in op het toenmalige verlangen de grootsheid van het verleden te herwinnen tot glorie van de opkomende natiestaat. Dit streven is opmerkelijk succesvol gebleken. Zowel de term ‘Gouden Eeuw’ als de historische periode die ermee wordt aangeduid is inmiddels verankerd in het collectieve geheugen. Tot op de dag van vandaag beroemen veel mensen in Nederland zich op hun glorieuze, onverschrokken verleden, net zoals inwoners van Groot-Brittannië nog altijd met nostalgie en trots terugblikken op het victoriaanse wereldrijk.

Aan het concept van het gouden tijdperk ligt echter ook een oudere laag ten grondslag, die eveneens doorklinkt in het moderne gebruik. Voor zeventiende-eeuwers zelf verwees het begrip allereerst naar de klassieke geschriften van Ovidius en Vergilius, waarin de Gouden Tijd werd beschreven in pastorale termen, als een tijdperk waarin mensen een zorgeloos en ongedwongen bestaan leidden in een vredige, niet door oorlog beoedelde natuurlijke omgeving. Joost van den Vondel bracht dit treffend tot uiting in zijn vertaling van Ovidius, die stamt uit 1656 en werd uitgegeven in 1671:

De goude tyt (...), die gezint
Ter deught, uit heuren aert rechtvaerdigheit bemint,
(...)
Het was geduurigh (*altijd*) lente, en 't Westewindekyn (*de westenwind*)
Met laeuwen adem streelde in heldren zonneshyn
De bloemen, die van zelf uit d'aerde geurigh sproten.
De klay (*klei*) teelde ongebout (*onbewerkt*) gewilligh onverdroten
Het weeligh veltgewas. Het velt schonk onvermoeit
De zwangre korenaer. De melk en nektar vloeit
Als water.³

Dit mythische, paradijselijke landschap, waar goddelijke gerechtigheid heerste en de mens nog onbelast door zondigheid een gelukkig leven kon leiden, had op het oog niets uit te staan met Vondels eigen tijd. Historici hebben dan ook lang gedacht dat het moderne concept van een gouden eeuw als een nationale bloeitijd pas voor

het eerst in de achttiende en negentiende eeuw is toegepast op de Republiek. In zeventiende-eeuwse teksten is de term 'gouden eeuw' in de moderne zin tot dusverre niet aangetroffen. Pas in 1719, toen de Nederlanders begonnen te beseffen dat hun invloed in de wereld tanend was, schreef de schilder Arnold Houbraken mismoedig over het einde van 'de Gulde Eeuw voor de Konst'.⁴ Toch is het duidelijk dat ook Vondel en zijn lezers het mythische idee van een ongecompliceerd en zorgeloos bestaan associeerden met hun eigen tijd.

De zeventiende-eeuwse literatuur en kunst hebben sterk bijgedragen aan het beeld van de Nederlandse Gouden Eeuw in ovidiaanse zin: als een periode waarin men een onbekommerd burgerbestaan leidde, onbezoedeld door de harde realiteit van geld en macht. Dat komt bijvoorbeeld naar voren in een ander gedicht van Vondel, waarin hij de term bezigt in verband met een nieuwe polder, de Beemster, die kort daarvoor was drooggelegd door Jan Adriaansz Leeghwater:

Men danst, men banketteert in 's Koopmans rijke buurt.
Hier lacht de goude tijt, in lieve lustprieelen,
Die voor geen oorloogh schrickt, noch kiel op klippen stuurt.⁵

Vondel schreef dit gedicht voor Karel Looten, een van de belangrijkste investeerders in het ambitieuze landwinningsproject, aan wie hij lof toezwaaide om de Ovidiusachtige metamorfose van zee naar land die zijn kapitaal tot stand had gebracht. Ietwat geforceerd prees Vondel het zojuist verworven goede leven van de rijke speculant (op grond die ook nieuw was) als een fundamentele staat van ongereptheid, als een nieuw begin. Zo bood hij zijn gehoor van gegoede burgers een zelfgenoegzame pastorale fantasie.⁶

Ook in de schilderkunst waren arcadische taferelen met een Nederlandse toets een ware rage. Trendsetter en first lady van de Republiek, Amalia van Solms, liet zich bijvoorbeeld portretteren als jachtgodin Diana, compleet met pastoraal landschap en bijbehorende attributen (Afb. 0.1). Haar nichtje Charlotte de la Trémoille speelt de rol van nymf. In navolging van zulke pastorale scènes die schilders in de jaren 1630 hadden vervaardigd voor het stadhouderlijk hof lieten gegoede burgers zich steeds vaker portretteren tegen een landelijke achtergrond.⁷ Het verlangen van de hogere standen om de drukte van de stad te ontvluchten en zich te wijden aan onbekommerd pastoraal tijdverdrijf vormt mede de basis voor de immens populaire landschappen van Ruisdael, Hobbema, Potter en anderen die hun burgerlijk publiek idyllische plattelandstaferelen voorschotelden, bevolkt met goeddoervoede runderen als verwijzing naar de Nederlandse welvaart.

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, toen de Republiek op het top punt van haar macht was, waren zulke pastorale beelden wijd verbreid. Deze trend werd duidelijk in de hand gewerkt door het idee dat de Republiek het gouden tijdperk van Ovidius had herschapen. Dit is expliciet zichtbaar in Johan van Heemskercks

Batavische Arcadia (1637). In Van Heemskercks populaire, met verzen doorspekte pastorale vertelling, treffen we schijnbaar realistische beschrijvingen van vredige, duidelijk Nederlandse landschappen waarin jonge amoureuze herders de recente Nederlandse geschiedenis en de oorlog met Spanje met elkaar bespreken. Dit boek, dat expliciet beoogde jonge Nederlanders te doordringen van liefde voor hun land en vroom ontzag voor hun schepper, speelt net als Vondels gedicht op de Beemster met het idee van een gouden eeuw van eigen makelij. Ook latere hofdichten, zoals Constantijn Huygens' *Hofwijck* (1653) en Jacob Cats' *Sorgh-vliet* (1655), waarin handig gebruik werd gemaakt van het feit dat 'hof' zowel 'tuin' als 'vorstenverblijf' betekent, waren lofzangen op door zeventiende-eeuwers zelf geschapen arcadia's, vredige tuinen waarin men zich kon terugtrekken uit de hectische wereld van de politiek.⁸ Dergelijke tekstuele en picturale voorstellingen droegen ertoe bij dat het denkbeeld van de Gouden Eeuw als een vredig tijdperk waarin burgers een zorgeloos bestaan leidden algemeen ingang vond. Dit beeld werd gecreëerd door en voor een klasse van welgestelde stadsburgers die zich in het meest verstedelijkte deel van Europa graag vermeide op het platteland, of in fantasieën daarover. Deze groep gegoede Nederlanders verlustigde zich in haar eigen welhaast godgelijke prestaties op het gebied van de landwinning en inpoldering, en liet zich erop voorstaan zich op de weggemalen golven te hebben laten meevoeren naar rust en rijkdom. De mensen die daadwerkelijk op het platteland leefden en daar in hun levensonderhoud moesten voorzien, zullen hun directe omgeving waarschijnlijk niet als bron van rust en ruimte hebben gezien, maar hun perspectief is minder goed gedocumenteerd dan dat van de bevoorrechte, hoogopgeleide stedelingen.

Het befaamde schilderij *De buitenpartij* van Dirck Hals, met zijn gezelschap van modieus geklede stadsmensen biedt een treffende illustratie van dit pastorale ideaal (Afb. 0.3). Met dit tableau van een groep welgestelde burgers in een naar het zich laat aanzien Nederlandse plattelandsomgeving beeldt Hals precies het soort bijeenkomst af waar Vondel over schreef. Toch legt hij in dit schilderij ook iets bloot van de spanningen die schuilgaan in dat ideaal. Het opzichtig vertoon van kostbare gewaden is bijvoorbeeld duidelijk in tegenspraak met de eenvoud die kenmerkend is voor de herders van het 'gouden tijdperk'. Exotische elementen als het geketende aapje en de papegaaien, maar ook het in Italiaanse stijl uitgevoerde landhuis op de achtergrond rijmen niet met Vondels polderpoëzie, geven blijk van een verlangen om niet louter, of zelfs helemaal niet Nederlands te zijn, en verwijzen naar de wereld van de handel en de verre reizen waaruit ze afkomstig zijn. Ten slotte duiden het zwaard en het brokstuk van een zuil op de voorgrond erop dat het landschap waarin Hals zijn vredige idylle situeert in werkelijkheid het nodige geweld en verval heeft gekend.

Zowel toen als nu onttrekt de glans van een gouden eeuw, die nog altijd zo prominent aanwezig is in moderne musea, vele andere, minder luisterrijke aspecten aan het gezicht. Net als in de klassieke literatuur maakten pastorale uitbeeldingen van een opnieuw verwezenlijkt gouden tijdperk paradoxaal genoeg deel uit van een

0.1 Gerrit van Honthorst, *Portret van Amalia van Solms en Charlotte de la Trémoille*, 1633, Apeldoorn, Paleis het Loo.

imperiaal en koloniaal discours. Terwijl de nieuwe Beemsterpolder de Amsterdamse elite de kans gaf om zich de genoegens van Vergilius' *Georgica* te doen smaken, had Amsterdam, de stad die de zeeën domineerde en waar de rijkdommen van de wereld zich opstapelden, halverwege de zeventiende eeuw veel weg van het Rome van Vergilius. De stedemaagd die de centrale plaats inneemt op het fronton van het nieuwe stadhuis van Amsterdam is een fraai voorbeeld van deze koppeling tussen pastorale idylle en wereldmacht (Afb. 0.4). Deze zelfverzekerde jonge vrouw, in wezen een pastorale figuur (ze komt ook voor in *Batavische Arcadia* van Heemskerck), prijkt hier prominent op het pas voltooide machtscentrum van Amsterdam en neemt als vanzelfsprekend de overvloedige revenuen van over de hele wereld in ontvangst, zonder er zelf iets voor te hoeven doen. Ze is het ultieme symbool dat twee onverzoenlijke grootheden, het argeloze pastorale otium en wereldheerschappij, met elkaar verbindt. Het Amsterdamse timpaan zet, net als vele vergelijkbare voorstellingen, het ideaalbeeld van de gouden eeuw in om de vaak harde werkelijkheid te verbloemen: de felle machtsstrijd die zowel binnen als buiten de Republiek gevoerd werd en het gewelddadige handelsexpansionisme, inclusief de slavenhandel, dat de welvaart in de propere Nederlandse steden in stand hield, zijn hier gemakshalve vervangen door een personificatie van onschuld en zuiverheid. Zo heeft de zeventiende-eeuwse

literatuur en kunst de associatie tussen een zorgenvrij Gouden Tijdperk en de eigen periode ook voor toekomstige generaties versterkt, en zijn misstanden bewust en onbewust onderbelicht gebleven.

Tegelijkertijd zijn diezelfde kunst en literatuur, net als de klassieken, ten diepste doordrongen van het bewustzijn dat macht en rijkdom kwetsbaar en vergankelijk zijn. Het idee van een gouden eeuw is onlosmakelijk verbonden met de ondergang ervan. Nicolas Poussin, een van de grote Franse schilders uit die tijd, gaf deze ambiguïteit treffend weer toen hij in een pastoraal landschap een graftombe afbeeldde met het opschrift *et in arcadia ego*: zelfs in een gouden eeuw viel niet te ontkomen aan dood en verderf, en zelfs een idyllische omgeving kon ten langen leste ten prooi vallen aan oorlog. Dit besef – dat vrede broos was en dat het nodig was om de kwetsbare polis te beschermen – werd in de Republiek voortdurend onderstreept. De allegorie van de ‘tuin van Holland’, een veel voorkomend beeld in de prent- en schilderkunst van die tijd, is hier een voorbeeld van. In dergelijke voorstellingen werd het gewest Holland of de Republiek verbeeld als een omheinde tuin, vaak bewoond door weer-

0.2 Thomas de Keyser, *Portret van Constantijn Huygens*, Londen, National Gallery of Art.

0.3 Dirk Hals, *Vrolijk gezelschap*, 1627, Amsterdam, Rijksmuseum.

loze maagden vergelijkbaar met de Amsterdamse stedemaagd, die door waakzame beschermers (gewoonlijk de stadhouder en de Nederlandse leeuw) behoed moesten worden voor een gevaarlijke, vijandelijke buitenwereld.⁹ Het hoeft geen betoog dat een dergelijke voorstelling van de Republiek als een besloten, vredige ruimte, ten prooi aan buitenlandse agressie en afhankelijk van een mannelijke nakomeling van Willem van Oranje, al even ideologisch beladen was als Vondels gedicht over de Beemster. De kracht van zulke iconische beelden blijkt zeer moeilijk te bestrijden.

Het vaak lovende en rooskleurige beeld van de Gouden Eeuw wordt deels in stand gehouden door de ongelijke kansen die objecten hebben om de eeuwen te overleven. Waardevolle kunstwerken gaan minder snel verloren en zijn daarom minder kwetsbaar dan de minstens even interessante, maar minder kostbare beeldcultuur van minderbedeelden. Slechts een selectief, bevoorrecht gezelschap kon zich zulke kunstwerken veroorloven met als gevolg dat we ons alleen van de allerrijksten een goed beeld kunnen vormen. De sociale en economische ongelijkheid die voorbevalde wie er in visuele en geschreven bronnen voorkwamen, zorgt er nog altijd voor dat vrouwen, migrantengroepen, plattelandsbewoners en religieuze minderheden vaak letterlijk minder zichtbaar zijn. Voor de omslag van dit boek is gekozen voor een iconisch beeld: een onregelmatige plooi kraag van linnenbatist in de collectie van het Rijksmuseum. Niet alleen omdat zulke kragen door zowel mannen als vrouwen werden gedragen, maar ook omdat de kraag zowel het verhaal vertelt van de welvarende drager, als van de textielarbeider die hem zorgvuldig had vervaardigd en van de wasvrouw die hem regelmatig bleekte. Op vergelijkbare wijze brengen de auteurs van dit boek verschillende groepen van de samenleving bijeen in een caleidoscopisch overzicht van de zeventiende eeuw.

De opkomst van de Verenigde Provinciën

Achter de mystieke glans van de Gouden Eeuw ging een complexe en woelige voorgeschiedenis schuil. In de zestiende eeuw hadden nog maar weinigen kunnen bevroeden dat er in het noordelijke deel van de Lage Landen ooit een welvarende republiek tot ontwikkeling zou komen. De Nederlandse gewesten waren op dat moment nog een gekoesterd bezit van de Spaanse Habsburg-dynastie. Vanaf de jaren 1560 echter leidden verzet tegen die Habsburgse regering en religieuze schisma's die waren veroorzaakt door de protestantse reformatie tot onlusten en openlijk geweld. De chaotische religieuze burgeroorlog die daarop volgde - nadien bekend geworden als de Nederlandse Opstand of Tachtigjarige Oorlog - zou verscheidene decennia voortduren en er uiteindelijk toe leiden dat het gebied uiteenviel in een noordelijk en een zuidelijk deel. De zeven noordelijke provincies, waarvan Holland de invloedrijkste was, ontwikkelden zich tot een autonome, protestantse staat, de Republiek

0.4 Artus Quellinus de Oude, *Fronton voorgevel van het Amsterdamse Stadhuis.*

der Zeven Verenigde Nederlanden, ook wel de Verenigde Provinciën genoemd (zie Kaart 1). De zuidelijke provincies, waaronder het grootste deel van Vlaanderen en Brabant, bleven onder Habsburgs-Spaans gezag.

De totstandkoming van de Nederlandse Republiek was daarmee grotendeels onvoorzien en onbedoeld. Zelfs de opstandelingen zelf hadden nooit beoogd een nieuwe staat te stichten, laat staan een republiek. Toen de rebellerende Staten-Generaal in 1581 het Plakkaat van Verlatinghe ondertekenden en daarmee Filips II van Spanje afzetten als hun heerser, was het aanvankelijk de bedoeling de soevereiniteit in handen te leggen van het Franse of Engelse koningshuis. Pas toen deze pogingen op niets uitliepen besloten de opstandige gewesten de vacante positie van vorst voorlopig onbezet te laten, waarmee een nieuwe republikeinse federatie in het leven geroepen werd. De politieke theorieën die het Nederlandse republicanisme onderbouwden werden pas geformuleerd toen al het andere was mislukt. Ook nadien bleef de republikeinse identiteit van de nieuwe staat ambigu. De prominente rol van het huis van Oranje – de afstammelingen van opstandelingenleider en aristocraat Willem van Oranje – is slechts een van de vele aanwijzingen dat de bevolking als geheel even ontvankelijk was voor de magie van dynastiek monarchisme als elders in Europa.¹⁰ De religieuze identiteit van de Verenigde Provinciën hinkte al evenzeer op twee gedachten. De Republiek werd officieel een protestants-calvinistische staat, maar ontwikkelde zich tegelijkertijd tot een religieus gemengde samenleving die een aanzienlijke katholieke minderheid en op een aantal plaatsen ook joodse gemeenschappen omvatte.

Zoals de Republiek bij toeval tot stand gekomen was, berustte ook haar opmars naar rijkdom en macht, hoe pijlsnel ook, in hoge mate op toeval en stond voortdurend bloot aan gevaren van binnen en van buiten. Vanaf de jaren 1580 zochten tienduizenden vluchtelingen uit de zuidelijke provincies een heenkomen in de opstandige gewesten, en gaven die hiermee een sterke economische impuls. Aangespoord door commerciële belangen en het militaire conflict met Spanje vielen de Nederlanders ook Spaanse bezittingen in Azië en Amerika aan en bouwden zo een eigen maritiem wereldrijk op. Een geavanceerde stedelijke nijverheidsindustrie en een zeer productieve landbouwsector droegen bij aan de economische bloei. Die laatste zorgde ook voor een toevloed van duizenden immigranten uit binnen- en buitenland, waardoor het inwonertal van steden als Amsterdam, Haarlem, Leiden explosief toenam.

Toen er in 1609 een twaalfjarige wapenstilstand werd gesloten met Spanje, hadden de Verenigde Provinciën zich intussen een leidende commerciële positie verworven binnen Europa, en zich verzekerd van gestaag toenemende belangen in Azië en de Atlantische wereld. De oorlog werd in 1621 hervat, en pas in 1648, bij de Vrede van Münster, werd de Republiek door de koning van Spanje erkend als soevereine staat. Net als tijdens het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 braken in het kielzog van het verdrag van 1648 binnenlandse politieke conflicten uit. Geschillen binnen de Gereformeerde Kerk, de publieke kerk van de Republiek, droegen nog bij aan deze

spanningen. Nu de Verenigde Provinciën de gemeenschappelijke militaire strijd achter zich hadden gelaten, viel het hun klaarblijkelijk moeilijk om met de vrede om te gaan. Deels hierom, maar allereerst om haar handelsbelangen te verdedigen, raakte de Republiek weldra verwickeld in nieuwe gewapende conflicten – met Engeland, Zweden en Frankrijk – die in de tweede helft van de eeuw oplaaiden in Europa.

Als gevolg van zijn tweeslachtige ontstaansgeschiedenis bleef het politieke stelsel in de Nederlanden een eigenaardig samenraapsel van instituties uit de Habsburgse tijd die werden aangepast aan de nieuwe republikeinse praktijk. De stadhouder bijvoorbeeld was onder Filips II een koninklijk gouverneur van een of meer Nederlandse provincies geweest. Na de Opstand werd hij officieel een functionaris van de Staten (die zichzelf als nieuwe soeverein beschouwden), maar verwierf zich geleidelijk een bijna monarchale, dynastieke positie. Alleen mannelijke afstammelingen en verwanten van Willem van Oranje werden in de regel tot dit prestigieuze ambt geroepen. De politieke en militaire ambities van de prinsen van Oranje botsten geregeld met die van de koopmanselites in de steden, met name die van Holland. Dit gewest leverde de Republiek meer dan 50 procent van alle belastinginkomsten, en daarnaast ook veel van haar grote staatsmannen, zoals Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt. Misschien is het veelzeggend dat zij beiden geslachteerd werden tijdens een binnenlands conflict waarbij de Oranjes partij waren. De Verenigde Provinciën waren bepaald niet zo eensgezind en vreedzaam als hun naam en reputatie doet vermoeden.

Nauwelijks een eeuw na haar ontstaan ging de Republiek bijna ten onder. In 1672 leidde een combinatie van economische rivaliteit en politiek-diplomatieke conflicten tot een gezamenlijke militaire invasie door Frankrijk, Engeland en de bisdommen Keulen en Münster. Op wonderbaarlijke wijze doorstonden de Verenigde Provinciën de aanval, maar de economie werd zwaar getroffen en gedurende de daaropvolgende decennia was het land herhaaldelijk verwickeld in gewapende conflicten met het Frankrijk van Lodewijk XIV. Terwijl de financiële last van de oorlogsvoering steeds zwaarder ging drukken, werd de dominante positie van de Verenigde Provinciën op het gebied van internationale handel geleidelijk overgenomen door de zeevarende rivalen van de Republiek. Niet lang nadat de Glorieuze Revolutie van 1689, waarmee stadhouder Willem III van Oranje tevens koning van Engeland werd, begonnen de Verenigde Provinciën aan glans in te boeten. Toen met de Vrede van Utrecht in 1713 officieel een eind kwam aan een veertig jaar durende periode van oorlogen met Frankrijk, konden de Nederlanders zich er nog altijd op beroemen dat zij en hun bondgenoten het Frankrijk van Lodewijk XIV in bedwang hadden gehouden. Maar de bodem van de schatkist was inmiddels zichtbaar en de economie ingehaald door die van Engeland. De Gouden Eeuw was definitief voorbij.

Historici en de Gouden Eeuw

Historici hebben in de loop der tijd een haat-liefde verhouding met de term 'gouden eeuw' ontwikkeld. Natuurlijk verschenen er, vooral in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, boeken zoals Pieter Lodewijk Mullers *Onze Gouden Eeuw*, waarin de Nederlandse bloei en heldedaden centraal stonden. Tegelijkertijd zijn er al vroeg historici die het gebruik van de term onomwonden afwijzen. Een prominent criticaster is de grote cultuurhistoricus Johan Huizinga, die in zijn *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* schreef dat de naam volstrekt niet deugde: 'Hij smaakt naar die *aurea aetas*, dat mythologische Luilekkerland, dat ons bij Ovidius reeds als scholieren lichtelijk embeteerde. Als ons bloeitijdperk een naam moet hebben, laat het dan zijn naar hout en staal, pik en teer, verf en inkt, durf en vroomheid, geest en fantasie. Gouden eeuw zou beter passen bij de achttiende eeuw, toen het goud gemunt in de geldkisten lag.'¹¹ Toch weerspiegelt het beeld dat historici van de Gouden Eeuw hebben gecreëerd in een aantal opzichten nog steeds het droombeeld van het gouden tijdperk dat zeventiende-eeuwse kunstenaars als Vondel en Hals opriepen. Ten eerste hebben de historici lang vastgehouden aan de mythe dat deze Gouden Eeuw een louter Nederlands fenomeen was, dat was geworteld in de klei die in Vondels verzen werd bezongen. De Republiek is dikwijls beschouwd als een soort 'Tuin van Holland': een burgersamenleving in een afgeschermd ruimte, omringd door agressieve alleenheersers. Zelfs Huizinga, die de gouden eeuw als term zo onomwonden bekritiseerde, zag in de Republiek toch 'veeleer een afwijking van de algemene aard der destijdse beschaving, een uitzonderingsgeval in tal van opzichten, dan een voorbeeld bij uitstek'.¹² Recentelijk hebben historici meer oog gekregen voor de risico's van dergelijk exceptionalisme,¹³ niet alleen omdat de Nederlandse economische en militaire successen in hoge mate afhankelijk waren van de tegenslagen en burgeroorlogen van hun rivalen, maar ook omdat degenen die bijdroegen aan haar materiële weelde, militaire overwicht en culturele vitaliteit in feite voor een groot deel immigranten waren. Vanuit het inzicht dat de welvaart, macht en vindingrijkheid van Nederland in hoge mate afhankelijk waren van buitenlandse import en internationale netwerken, wordt de Republiek in recent onderzoek dan ook niet gezien als een uitzonderingsgeval binnen Europa, maar eerder als voortbrengsel ervan.

Ook het beeld van geboorte, bloei en neergang, dat inherent is aan de mythe van de Gouden Eeuw, blijkt lastig los te laten. In toonaangevende boeken over de Republiek verhoudt de achttiende eeuw zich ten opzichte van de gouden zeventiende eeuw nog altijd als het zilveren, tweederangs tijdperk. Ook hier draagt een breder internationaal blikveld bij aan een bijstelling van het klassieke beeld. Het is immers in hoge mate twijfelachtig of het nu de Republiek was die veranderde, of juist de wereld daarbuiten. Veel van de elementen die door historici zijn aangemerkt als voorwaarden voor de Gouden Eeuw waren in de achttiende eeuw nog altijd van kracht. Het

0.5 Anoniem, *Plooiakraag van linnenbatist, bestaande uit een lange strook die aan een linnen boord onregelmatig is geplooid*, ca. 1615-1635, Amsterdam, Rijksmuseum.

valt goed staande te houden dat het begin van de explosieve groei van welvaart en artistieke productiviteit werd veroorzaakt door de val van Antwerpen en niet door de opkomst van de Republiek. Zuid-Nederlandse kooplieden en geschoolde ambachtslieden vluchtten naar de artistieke centra van de Republiek met als gevolg een plotselinge, explosieve groei van de bevolking, het besteedbaar inkomen van velen en natuurlijk de kunstproductie. Uiteindelijk is ieder gouden tijdperk het resultaat van internationale invloeden over en weer, die niet zonder meer aan een afzonderlijke natie kunnen worden toegeschreven, omdat de verplaatsing van macht, kapitaal en creatieve energie afhangt van feitelijke verplaatsingen van mensen die niet eenvoudig onder één noemer te brengen zijn.

Ten slotte is het lange tijd gebruikelijk geweest om de geschiedenis van het Nederlandse imperialisme en kolonialisme los te koppelen van de geschiedenis van de Gouden Eeuw. Wat de Republiek wereldwijd heeft teweeggebracht wordt gewoonlijk in afzonderlijke boeken en tijdschriften of eventueel in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld. Datzelfde is gebeurd met onderwerpen als vrouwen en armoede en het aandeel daarvan in de geschiedenis. Dit is een keuze met ideologische implicaties: wanneer we dergelijke onderwerpen loskoppelen van de geschiedenis van de Republiek zelf houden we in feite vast aan het fantasiebeeld op het fronton van het Amsterdamse stadhuis. Daardoor wordt het mogelijk de negatieve kanten van de Gouden Eeuw in een ander mentaal hokje te stoppen, terwijl ze in

feite onlosmakelijk verbonden zijn met de positieve begrippen die er gewoonlijk mee geassocieerd worden.

Dit boek ziet het anders. Anders dan zeventiende-eeuwse auteurs, die in de opkomst van de Republiek de voorbeschikte lotsbestemming zagen van Gods uitverkoren natie. Anders ook dan eerdere generaties historici verwerpen we hier, in navolging van recente auteurs, het idee dat de Republiek binnen Europa een uitzondering was die alleen kon opbloeien omdat haar eigenschappen, haar bewoners en hun mentaliteit op een of andere manier afweken van die van andere staten, en daarom het best als afzonderlijk gebied kon worden bestudeerd. Wanneer we de zeventiende-eeuwse Republiek goed willen begrijpen moeten we ons een oordeel vormen over haar opmerkelijke aspecten, maar ook oog hebben voor de duistere kanten ervan, voor ongelijkheid, de fricties en tegenstellingen binnen deze cultuur, de door toeval bepaalde elementen in haar ontwikkeling, en bovenal haar afhankelijkheid van en interacties met Europese en mondiale ontwikkelingen.

In plaats van het vaste verhaal over opkomst en ondergang vanuit nieuwe gezichtspunten te bezien beoogt dit boek de paradoxen en de lacunes in de geschiedschrijving over dit knooppunt binnen Europa te benadrukken. Hoewel we lezers die niet vertrouwd zijn met de geschiedenis van het zeventiende-eeuwse Nederland traditionele perspectieven bieden, willen we de Republiek ook zo portretteren dat ze vergelijkbaar is met andere samenlevingen in Europa. Diverse hoofdstukken zijn daarom gewijd aan onderwerpen die níét iconisch zijn geworden voor de Gouden Eeuw, maar desondanks van wezenlijk belang zijn voor het ten volle doorgronden van dit tijdperk, zoals bijvoorbeeld 'de cultus van oorlog en geweld', 'classicisme' en 'spirituele cultuur'. Daaruit volgt dat ook de Nederlandse aanwezigheid in Azië, Afrika en het Atlantisch gebied een integraal onderdeel is van deze bundel.

De zeven delen van dit boek weerspiegelen ons streven om de Republiek te belichten vanuit een cultuurhistorisch, minder exceptionalistisch en internationaler perspectief. Deel 1, 'Ruimte en mensen', gaat over de sociale en geografische structuren die de Nederlandse samenleving vorm hebben gegeven en die in recente decennia uitvoerig zijn onderzocht. In dit geval is het Nederlandse exceptionalisme niet geheel misplaatst: de Rijn- en Maasdelta waarin de Nederlandse staat gestalte kreeg was in veel opzichten een uitzonderlijk deel van Europa. Door haar ligging bood ze bescherming tegen invallen, gunstige mogelijkheden voor transport en handel, en vruchtbare grond voor landbouw. Anders dan de arcadische contreien van Ovidius' gouden eeuw was het echter ook een arbeidsintensief landschap, dat voortdurend menselijk ingrijpen en onderhoud vergde om in cultuur gebracht te kunnen worden en overstromingen te voorkomen. In deel 2, 'In staat van oorlog', onderzoeken we het militaire bedrijf en stellen we de vraag hoe de vrijwel continue oorlogshandelingen de Nederlandse samenleving, politiek en mentaliteit hebben beïnvloed. Deel 3, 'Het politieke bedrijf' biedt een beschrijving van het complexe functioneren van de gedecentraliseerde Nederlandse staat en van de overlegcultuur die er de grondslag

0.6 Hendrik de Keyser, *Praalgraf van Willem van Oranje*, 1623, Delft, De Nieuwe Kerk.

van vormde. Behoedzaamheid, de overheersende politieke modus, bracht vele gevaren met zich - waarvan de Nederlanders zich scherp bewust waren - zoals onbestuurbaarheid of burgeroorlog. Maar wanneer met beleid werd vastgehouden aan deze koers, waartoe de meest getalenteerde politici van de eeuw wel degelijk in staat waren, had ze ook grote voordelen. 'Economie en handel', Deel 4, is niet geheel toevallig het centrale deel van dit boek. Naast de vraag of de Republiek inderdaad de eerste moderne markteconomie was komt hierin het onderwerp van de internationale handel aan de orde, en wordt ingegaan op een aantal veelbesproken kwesties in het onderzoek uit heden en verleden. Deel 5, 'Het religieuze leven', is misschien het beste voorbeeld van ons streven om een niet-exceptionalistische beschrijving te bieden: hier belichten we niet alleen de wat uitzonderlijkere aspecten van de Nederlandse religieuze cultuur, het calvinisme en de verdraagzaamheid, maar ook het godsdienstig pluralisme en de spirituele cultuur die het land met zijn burens deelde. Ofschoon schilderkunst, architectuur en het boekenbedrijf in het gehele boek een rol spelen, gaat Deel 6, 'Kunst en literatuur' in op vragen die specifiek zijn voor de productie van kunst, en besteedt zowel aandacht aan de specifieke genres die zo bepalend zijn geweest voor ons beeld van de Gouden Eeuw als aan de afzonderlijke markten voor boeken en schilderijen. De rol van vrouwen in deze creatieve industrieën wordt integraal behandeld, maar krijgt ruime aandacht. In Deel 7, 'Domeinen van kennis' betreden we ten slotte de wereld van de geest. Hoewel dit aspect in boeken over de Republiek dikwijls wordt verwaarloosd, vormden educatie, eruditie en wetenschap in feite de grondslagen voor de internationale allure van de Republiek, haar maritieme successen en haar ontwikkeling als samenleving.

De mentaliteit van de meeste inwoners van de Republiek, de organisatie van haar economie, het politiek bedrijf en zelfs haar religie waren ons inziens grotendeels onderworpen aan dezelfde soort discussies en spanningen die ook elders in Europa aangetroffen konden worden. In plaats van datgene waarin de Republiek zich onderscheidde op de voorgrond te plaatsen, hebben we ervoor gekozen om extra aandacht te schenken aan de connecties tussen de Nederlandse cultuur en andere culturen waarvan ze afhankelijk was en waarmee ze een voortdurend en intensief contact onderhield. Voorzover de Republiek zich tot iets buitengewoons ontwikkelde, was dit niet het gevolg van intrinsieke verschillen met de buitenwereld, maar veeleer van haar veelvuldige connecties en interacties met andere samenlevingen.

Noten

1. J.L. Price, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, Basingstoke, 1998; M. Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en Geldingsdrang*, Amsterdam, 2020.
2. M. Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*, Cambridge, 2005, pp. 1-6.
3. J. van den Vondel, 'P. Ovidius Nazoos Herscheppinge', in J.F.M. Sterck e.a. (red.), *De werken van Vondel. Zevende deel: Vertalingen uit het Latijn van Vergilius, Horatius en Ovidius*, Amsterdam, 1934, p. 408, r. 131-137.
4. A. Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen (1719)*, dl. II, Amsterdam, 1976, p. 237.
5. J. van den Vondel, 'De Beemster. Voor Karel Looten' (ca. 1644), in J.F.M. Sterck e.a. (red.), *De werken van Vondel. Vierde deel 1640-1645*, Amsterdam, 1930, p. 609, r. 14-16.
6. Zie A.-J. Gelderblom, 'Dichter bij een droogmakerij', in E.K. Grootes en S. Witstein (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag, 1979, pp. 104-117.
7. M. Westermann, *The Art of the Dutch Republic*, New York, 1996, p. 40; A. McNeil Kettering, *The Dutch Arcadia: Pastoral Art and Its Audiences in the Golden Age*, Woodbridge, 1983.
8. W.B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*, Hilversum, 1998.
9. P.J. van Winter, 'De Hollandse tuin', in *Nederlands kunsthistorisch jaarboek 8 (1957)*, pp. 29-121.
10. A. Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*, Leiden, 2011; J. Stern, *Orangism in the Dutch Republic in Word and Image*, Manchester, 2010.
11. J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets (1941, editie Anton van der Lem, Amsterdam, 1998)*, pp. 175-176.
12. J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, Haarlem, 1941, p. 15.
13. K. Davids en J. Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, 1995; W. Frijhoff en M. Spies, *1650: Bevochten eendracht*, Den Haag, 1999.